

19. YÜZYILIN BAŞLARINDA HAKKÂRİ SANCAĞINA DAİR BAZI TESPİTLER

Fatih GENCER*

Özet

Osmanlı-İran sınırında yer alan Hakkâri Sancağı, Osmanlı idari sistemine hükümet sancağı olarak dâhil olmuştur. Osmanlılar, sancağın yönetimini Hakkâri Beylerine vermiş ve bu durum 19. yüzyılın ortasına kadar devam etmiştir. Osmanlı merkezî yönetiminin zayıflamasıyla birlikte İranlılar, Hakkâri'nin bir kısım yerlerini ele geçirmiş ve bir süreliğine de olsa Hakkâri Beyleri de İranlılara tabi olmuştur. Buna karşılık Osmanlılar Hakkâri Beylerini kontrol altına almaya ve bölgedeki hükümlerlik haklarını İranlılara kabul ettirmeye çalışmışlardır. Bu makalede 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde Hakkâri Sancağı'nın idari yapısı ve bölge üzerindeki Osmanlı-İran rekabeti incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Hakkâri, Mustafa Bey, Yurtluk-Ocaklık, Kürtler*

Some Observations about the Hakkâri Sanjak at the Beginning of the 19th Century

Abstract

The Hakkâri Sanjak located at the Ottoman-Persian border was incorporated into the Ottoman administrative system as a hukumetsanjak. The Ottomans gave the administration of the sanjak to the Begs of Hakkâri and this was the situation until mid-19th century. As the power of the Ottoman central administration weakened, Persian conquered some parts of Hakkâri and some of the Hakkâri Begs accepted the authority of the Persians even if for a short period of time. As a response to this, the Ottomans tried to take the Hakkâri Begs under their control and make the Persians accept their right to rule over the region. In this article, the administrative structure of the

* Yrd.Doç.Dr., Bitlis Eren Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

HakkâriSancak and the Ottoman-Persian competition over the land during the first quarter of the 19th century were tried to be the analysed.

Key Words: *Hakkâri, Mustafa Beg, Yurtluk-Ocaklık, Kurds.*

Giriş

Fırat Nehri'nin doğusunda bulunan toprakların önemli bir kısmı Safevilerle mücadele eden Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanmıştı. Osmanlılar Safevilere üstünlük sağladıktan sonra kendilerine savaşlarda yardımcı olan yerel beyler ile anlaşıp, onları da Osmanlı idari sistemi içerisine dâhil etmişlerdi. Böylece bölgedeki Kürt beyleri de Osmanlı yönetiminin birer sancak beyi haline gelmişlerdi. Diğer sancak beylerinden farklı olarak Kürt beylerinin bir takım ayrıcalıkları bulunuyordu. Bu şekilde oluşturulan sancaklar klasik dönem kanunnamelerinde yurtluk-ocaklık (Ekrad) ve hükümet olarak adlandırılmışlardı.¹ Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarının varlığına müsaade edilmesinin başlıca nedeni yeni fethedilmiş olan toprakların merkezî otoriteye bağlanmasını kolaylaştırmaktı.² Bunun yanında İran sınırına yakın bölgelerin başkente oldukça uzak olması ve buraların kontrol edilmesi son derece zor olan sarp araziden oluşması bu sistemi adeta zorunlu kılıyordu. Aslında pragmatist davranan Osmanlı yönetimi, Kürt beylerine bir takım ayrıcalıklar vererek onların nüfuz ve askeri gücünden yararlanmak istemişti. İmparatorluk ordusunun seferber edilmesinin maliyetinin yüksek olduğu bu dönemde, bu idare biçimi hem etkili hem de ekonomikti.³

Hakkâri bölgesi Kanuni Sultan Süleyman'ın 1548 tarihli ikinci İran seferi sonrasında Osmanlı egemenliğine girmeye başlamıştı. Bu sırada Hakkâri beyleri

¹ Hükümet ve Yurtluk-Ocaklık sancakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Ayni Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-Mezâmin-i Defter-i Divan*, (Haz. M. Tayyib Gökbilgin), Enderun Yayınları, İstanbul 1979; Nejat Göyünç "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1999; Orhan Kılıç "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, Sayı 10, Ankara 1999; Bayram Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara 1986; Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", *IXth International Congress Of Economic And Social History Of Turkey*, T.T.K., Dubrovnik 2002; Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Erzurum 1963; Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı" *Osmanlı*, 6. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

² Kılıç, agm, s.122.

³ David McDowall, "Kürt Sorunu: Tarihsel Bir Bakış", *Kürtler*, Ed. Philip G. Kreyenbroek-Stefan Sperl, (Çev. Yavuz Alagon), Cep Kitapları, İstanbul 1992, s. 18.

19.Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler

arasında iktidar mücadeleleri yaşanmaktaydı. Beylerden Zeynel bin Melik Bey, Hakkâri beyi konumunda bulunan amcası Seyyid Muhammed bin Zahit'e başkaldırmıştı. Osmanlı yönetiminin de desteğini arkasına almış olan Zeynel Bey, kısa sürede Hakkâri'nin tamamına hâkim olmayı başarmıştı.⁴ Böylece Hakkâri, hükümet sancağı statüsünde olarak Osmanlı idari teşkilatı içerisindeki yerini almış ve bu yönetim tarzı 19. yüzyıla kadar devam etmişti.

19. Yüzyılın Başında Hakkâri Hükümeti

19. yüzyılın başlarında Hakkâri Beyleri Van Muhafızlarına, Van Muhafızları da Erzurum Valilerine bağlıydılar. Bu dönemde Hakkâri hükümetinin başında Mustafa Bey bulunmaktaydı. Hakkâri Hükümeti'nin merkezi Çölemerik'di. Diğer bir önemli yeri de Başkale'ydi. Hakkâri Beyleri duruma göre iki bölgede de ikâmet ederlerdi.⁵

Bu döneme ait belgelerde Mustafa Bey için; Hakkâri Aşâyiri Hâkimi ve Çölemerik Mutasarifi⁶, Hakkâri Hâkimi⁷, Liva-i Hakkâri Beyi⁸, Hakkâri Aşireti Zâbiti⁹ unvanları kullanılmaktaydı. Hâkim ve mutasarrıf unvanları Hakkâri'nin hükümet sancağı statüsünde olduğunu göstermektedir. Hakkâri Aşâyiri Hâkimi ve Hakkâri Aşireti Zabiti unvanlarının kullanılmasının sebebi ise sayıları on binlerle ifade edilen aşiretleri Hakkâri beylerinin mensup olduğu ailenin yönetmesiydi. Aşiretlerin Hakkâri Beylerinin üstünlüğünü kabul etmesinin en önemli sebebi ise beylerin soylarını Abbasilere dayandırması ve aşiret mensuplarının bu iddiaya tam olarak inanmasıydı.¹⁰ Bunun içindir ki Hakkâri Beyleri daima soylarını ön plana çıkararak bunu bir övünme vesilesi olarak kullanırlardı.¹¹ Aslında soy meselesine vurgu ile otoritelerini meşrulaştırma sadece Hakkâri beylerine has bir olgu değildi. Cizre¹² ve İmadiye¹³ Beyleri de

⁴ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname, I*, (Çev. Abdullah Yegin), Nûbihar, İstanbul 2014, s.145-147.

⁵ *The Missionary Herald, Reports From Northern Iraq 1833-1870, I*, (Ed. Kamal Salibi-Yusuf K. Khoury), Royal İnstitute For Inter-Faith Studies, Amman 1997, s.332.

⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Hatt-ı Hümayun (HAT)*, 78/3236, 13.Ca.122, (29 Temmuz 1806).

⁷ *BOA, HAT*, 826-37444-A, 25.Ş.1236 (28 Mayıs 1821).

⁸ *BOA, HAT*, 452/ 22393-A, 29.Ş.1232 (14 Temmuz 1817).

⁹ *BOA, HAT*, 671/32853, 29.Z.1234 (1818).

¹⁰ *BOA, HAT*, 810/37204-H, 17.Ra.1247, (26 Ağustos 1831).

¹¹ *The Missionary Herald...*, s.534.

¹² *BOA, İ.MSM*, 49/1244, 9.Ra.1263 (25 Şubat 1847).

¹³ *BOA, C.DH*, 39/1931, 7.S.1260, (27 Şubat 1844).

aynı yola başvurarak Abbasi hanedanına mensup olduklarını ileri sürmekteydiler.

1820 tarihli bir belgede Sultan Süleyman'ın İran ile savaşları esnasında ve Van Eyaleti'nin fethedilmesi sırasında Hakkâri Beylerinin devlete epey hizmet ettikleri için padişahın Hakkâri Sancağı'nı Hakkâri beylerinin yönetimine verdiğinden bahsedilmektedir. Ancak devlet bunun karşılığında Hakkâri Beylerinden; İranlıların Hakkâri'ye saldırması durumunda bölgedeki kaleleri terk etmeyip muhafaza etmelerini ve devlete sadık kalmalarını beklemekteydi.¹⁴ Bu cümleden olmak üzere Hakkâri sancağının yönetiminin 19. Yüzyılda da ocaklık yoluyla yani hizmet karşılığında verildiği anlaşılmaktadır.

19. yüzyılın başına gelinceye kadar Hakkâri Beylerinden devlet açısından en uygun olan seçilir ve beratı hazırlanarak Erzurum'a gönderilirdi. Seçilen kişi Erzurum'a çağrılır, hilat giydirildikten sonra Hakkâri Beyliği'nin başına geçerci. Kürt Beylerinin bağlı oldukları eyalet valilerinin yanlarına gelmesine ayrı bir önem yüklenmekteydi. Çünkü bu şekilde beyler valilerin üstünlüğünü dolayısıyla devlet otoritesini tanıdıklarını göstermiş olurlardı. Nitekim Mustafa Bey de Erzurum Valisi'ni ziyaret ettikten sonra hilat giyerek görevine başlamıştı.¹⁵ Bu yolla beyliğe atanan kişilerden devlet hem idari hem de askeri bir takım hizmetler beklemekteydi.¹⁶

Erzurum Valisi Galip Paşa, Hakkâri'nin statüsünden bahsederken “...ocaklık ve yurtluk da'vası ise yine memâlik-i saltanat-ı seniyye içinde cârî yani mutasarrıfî sâir memûrîn gibi aralıkda tebeddül itmeyüb te'bîd olmak kanundan ibaret olub hatta Devlet-i Aliye hudûdunda sâkin olanların bağ bahçe ve tarla müsüllû emlakını bile aher devlet sekinesine bey'i hilâf-ı kanun ve şürût idüğünden...” ifadesini kullanmıştı.¹⁷

Dikkat edilirse Galip Paşa Hakkâri sancağını hükümet değil de yurtluk ve ocaklık olarak tanımlamıştı. Bu döneme ait incelediğimiz belgelerden edindiğimiz izlenime göre, fiilen varlığını sürdürmekle birlikte resmi yazışmalarda hükümet sancağı tabiri artık kullanılmamakta, bu tarz sancakların tamamı yurtluk ve ocaklık olarak tanımlanmaktaydı.¹⁸ Bu durum sadece

¹⁴ BOA, HAT, 825-37404/E, 8.R.1236, 14 Aralık 1820.

¹⁵ BOA, HAT, 825/37404-Z, 8.R.1236 (13 Ocak 1821).

¹⁶ BOA, HAT, 733/34800, 23.R.1243 (13 Kasım 1827).

¹⁷ BOA, HAT, 812/37250-K, 29.Z.1241 (1825).

¹⁸ Fatih Gencer, “Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 49, 2011,s.78; Nilay Özok Gündoğan, “Ruling the Periphery,

Hakkâri için geçerli değildi. Kanuni döneminde hükümet olarak tanımlanan Palu Sancağı da 1841 yılında mülknâmesi yenilenirken yurtluk-ocaklık olarak ifade edilmişti.¹⁹

Aslında Galip Paşa'nın ifade ettiği önemli bir nokta da Hakkâri sancağı yöneticilerinin diğer sancak beyleri gibi değiştirilmemesi ve ömür boyu görevde kalmalarının kanunların gereği olduğudur. Buradan hareketle klasik dönemde oluşturulan sisteme göre bu tarz sancaklarda “*azl ü nasb kabul etmezler*” ilkesinin²⁰ hala devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır.

19. yüzyılda Hakkâri bölgesinin devlet hazinesine doğrudan veya dolaylı olarak herhangi bir katkısı olmadığı anlaşılmaktadır. Erzurum Valisi Halil Kâmili Paşa Hakkâri'den bahsederken bölgenin yurtluk-ocaklık statüsünde bulunması nedeniyle devlete hizmet etmeleri beklenen Hakkâri beylerinden vergi talep edilmediğini ifade etmişti.²¹ Dolayısıyla Hakkâri'ye bağlı olan bölgelerde yaşayan Müslümanlar ve nüfuslarının 40-50 bin civarında olduğu tahmin edilen Nesturiler²² cizye ve diğer vergilerini devlete değil, Hakkâri Beylerine ödemekteydiler.²³

Hakkâri Sancağı'nda çıkarılan madenlerin bütün gelirleri de Hakkâri Beylerine aitti²⁴. Babıâli 1830'lu yıllarda Hakkâri'de çıkarılan zırnık madenini doğrudan işletmek istediğinde, dönemin Hakkâri beyi olan Nurullah Bey; bu madenin önceki Osmanlı sultanları tarafından ecdadına verilmiş olduğunu söyleyerek söz konusu talebe karşı çıkmıştı²⁵. Aslında Nurullah Bey muhtemelen bilmeden de olsa Hakkâri'nin ocaklık yoluyla tevcih edildiğini söylemek istemişti. Çünkü kanunnâmelere göre ocaklık; hizmet karşılığında verilen toprağın gelirlerinin babadan oğla miras kalması anlamına gelmektedir²⁶.

Governing the Land The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-1870”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. 34, No.1, 2014, s.162.

¹⁹ BOA, İ.MVL, 237/8388-2, 1 L.1257 (16 Kasım 1841).

²⁰ Ayn-ı Ali Efendi, *age*, s.29-30.

²¹ BOA, İ.MSM, 48/1228-6, 1.Ş.1259 (27 Ağustos 1843).

²² BOA, İ.MSM 48/1229-16, 9 L.1259 (2 Kasım 1843).

²³ BOA, İ.MSM 48/1228-8, 1259 (1843).

²⁴ BOA, HAT, 770/36176, 17.Z.1242 (12 Temmuz 1827).

²⁵ “...ma'den-i mezkûr selâtîn-i mâziye-i Âl-i Osman maali unvân cennet-mekân firdevs-aşiyân efendilerimiz hazerâti zamanlarında mîr-merkûmun âbâ ve ecdâdına tevcihle terk ve ihsân buyrulagelmiş...”BOA, HAT, 794/36840-C, 25.Z.1247, (26 Mayıs 1832)

²⁶ *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukuki ve Mâli Müeyyede ve Mükellefiyetleri*, Hazırlayan Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, s.15.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Hakkâri’de doğrudan İstanbul’dan atanan tek bir Osmanlı memuru bile bulunmamaktaydı. Hatta 1822-1823 yıllarında İranlılar, Hakkâri Sancağı’na bağlı bazı bölgeleri istila ettiğinde, bu durumu merkeze iletecek bir memur bulunmadığından Osmanlı yönetimi toprak kaybettiğinden çok sonraları haberdar olmuştu.²⁷ Bu durum klasik dönemde tesis edilen idari teşkilatın sürdüğünü, yani hükümet sancaklarının “*mefrûzü'l-kalem ve maktûü'l-kadem*” (sayım yapılmayan ve Osmanlı yöneticilerinin müdahale etmediği)²⁸ özelliklerinin devam ettiğini ve aynı zamanda bu tarz yönetim şeklinin tamamen işlevini yitirdiğini göstermektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla Hakkâri beyleri bölgedeki diğer Kürt beylerine nazaran devletin nezdinde daha az itibar görmekteydiler. Nitekim Muş Beylerinden Selim’e ve Beyazıt Beyi Behlül’e mirmiran ve miralay gibi rütbelere verilmiş ve resmi yazışmalarda söz konusu kişilere paşa diye hitap edilmişti. Van Muhafızı Derviş Paşa’nın isyan etmesi sonrasında yakalanması için Hakkâri Beyi Mustafa da görevlendirilenler arasında yer alınca, Erzurum Valisi, devlete hizmetinde daha gayretli olması için diğer Kürt beyleri gibi Mustafa Bey’e de mirliva veya uygun başka bir payenin verilmesini İstanbul’dan istemişti. Yetkililer Erzurum Valisi’nin talebini değerlendirirken Mustafa Bey’e mirliva payesinin verilmesinin uygun olmadığını şu cümle ile dile getirmişlerdi.²⁹

“...aşâyirden olmaları mülâsebesiyle devletce kendülerine mirlivalık veyahud aher vecihle rütbe ve pâye verilmek uymayacağı bedihî ve bâhir olub ancak hil’at gönderilmekde ve tezâyüd-i şevk ve gayretlerini mûcib olmak içün bazı vesile ile mir-mumaileyhe hitaben fermân ısdâr ve tesyâr olunmakda beis olmadığı ityân olunarak...”

Yukarıdaki ifadeler dikkate alınırrsa İstanbul’daki yetkililer Mustafa Bey’i Kürt aristokratları içinde görmeyip, aşiret mensubu olarak değerlendirdiklerinden devletin böyle bir kişiye rütbe vermesinin uygun olmayacağını düşünmüşlerdi. Oysa 1824 tarihli bir belgede Beyazıt Mutasarrıfı Behlül Paşa’dan bahsedilirken “*Behlül Paşa bendeleri ol tarafın hânedân ve kişizâdesi*” olduğunu dile getirmişlerdi.³⁰ Bu cümleden hareketle Osmanlılar

²⁷ BOA, A.MKT, 206/9, 23.B.1265 (15 Haziran 1849).

²⁸ Ayn-ı Ali Efendi, a.g.e., s.30.

²⁹ BOA, HAT, 671/32853, 29.Z.1234.

³⁰ BOA, HAT, 803/37120, 3 Ş. 1239 (3 Nisan 1824).

nezdinde Behlül Paşa'nın soy bakımından Mustafa Bey'den daha muteber kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Hakkâri Beyinin sadece kendisi değil bir kısım akrabaları da yönetici konumundaydı. Örneğin yurtluk-ocaklık statüsünde bulunan Çehrik Kalesi Hakkâri Beylerinin akrabası olan Yahya Bey'in yönetimindeydi.³¹ Yine Hakkâri'ye bağlı olan Deyrik de yurtluk-ocaklık olarak Hakkâri Beyi'nin akrabasından Mehmet Bey'in tasarrufundaydı.³²

Anlaşıldığı kadarıyla Hakkâri Beyine bağlı bir takım yerel beyler de bulunmakta ve Hakkâri Beyleri gerektiğinde bunları azledip yerlerine başkalarını atayabilmekteydiler. Örneğin Bıradost Beyi Behram, Mustafa Bey'e güvenmiş ve kethüdasını İran'a bağlı Urmiye Hâkimi'ne gönderip kendisine tabi olmak istediğini bildirmişti. Bu isteği memnuniyetle karşılayan Urmiye Hâkimi, derhal hilat göndererek Bıradost beyini himayesine almıştı. Durumdan haberdar olan Mustafa Bey ise zaman kaybetmeden Behram'ı azledip yerine oğlu Eybestan'ı bey olarak atamıştı.³³

Osmanlı yetkilileri İran sınırında bulunan Hakkâri'nin önemini anlatırken, burasının Van Kalesi'nin kilidi konumunda olduğunu dile getirmişlerdi. Yani Hakkâri İranlıların Anadolu'ya sarkmasını engelleyen doğal bir kale gibiydi.³⁴ İran için ise bu yöre konumu itibariyle Anadolu'ya açılan kapılardan biri olduğu için stratejik açıdan son derece önemliydi. Bu nedenle 19. yüzyılın başlarında İran nüfuzunu Hakkâri'ye yaymaya çalışmış, Osmanlılar da ellerinden geldiğince İranlıları dizginlemeye gayret etmişlerdi. Bunun yanında Hakkâri Beyi'nin denetiminde bulunan ve hem vergi kaynağı hem de askeri güç olarak görülen Hakkâri aşiretlerini iki devlet de nüfuzları altına almak istemişlerdi. Oldukça kalabalık olan bu aşiretlerin yaşadıkları bölgenin bir tarafı Irak'ta, diğer tarafı da Van Eyaleti ile İran hududunda bulunuyordu. Dolayısıyla Hakkâri Beyi ve onun hükmü altında olan aşiretler hangi devlete tabi olursa, yaşadıkları bölgeler de fiilen o devletin egemenliği altına girmektedir.³⁵

Hakkâri Beyleri sahip oldukları askeri güç nedeniyle bölgedeki siyasi mücadelelerde özellikle Van muhafızlarının devlete başkaldırmaları esnasında

³¹ Derviş Paşa, *Tâhdîd-i Hudûd-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Lâyihası*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1286, s.112.

³² Derviş Paşa, *age*, s.113.

³³ Derviş Paşa, *age*, s.106.

³⁴ *BOA, HAT, 772/36215, 3.Ca.1242 (3 Aralık 1826)*.

³⁵ *BOA, HAT, 1227/47925-E, 19.Ra.1234 (16 Ocak 1819)*.

önemli roller oynuyorlardı. Örneğin 1800'lerin başında Van Muhafızı olan Mehmet Sadık Paşa, Hakkâri Beyinin desteğini alarak, Van'daki ahaliye her türlü eziyeti yapmaya başlamıştı. Osmanlı yönetiminin tepkisinden çekinen Sadık Paşa, 1803 yazında Van'a bağlı Edremit'te Hakkâri ve Mahmudi beyleri ile bir araya gelerek onlarla bir anlaşma yapmıştı. Buna göre eğer Sadık Paşa azledilirse veya bu grubun menfaatlerine aykırı bir irade zuhur ederse emre itaat etmeyeceklerdi. Bunun yanında taraflardan herhangi birinin üzerine asker sevk edilirse saldırıya birlikte karşı koyacaklardı.³⁶ Kısa bir süre sonra Osmanlı yönetimi Sadık Paşa'yı asi ilan edip onu görevinden azletti. Ancak Sadık Paşa devlete isyan ederek Hakkâri Beyinin de yardımıyla yaklaşık bir yıl boyunca Osmanlı yönetimine kafa tutmayı başarabilirdi.³⁷

1806 yılında Van'ı zorla ele geçirmeye çalışan Emin Paşa ve kardeşi Derviş Bey Hakkâri Beyi Mustafa'dan askeri yardım alarak Van'a hücum etmişlerdi. Bu saldırı karşısında çaresiz kalan Van Muhafızı Feyzi Paşa kaleye sığınmışsa da kardeşleri Yusuf ve Mehmet Beyler ile birlikte idam edilmekten kurtulamamıştı.³⁸ Böylece devletin vezirini öldürmüş olmasına rağmen Osmanlı yönetiminin vezirlik payesi vermek zorunda kaldığı Derviş Paşa, merkezi yönetimi pek de umursamadan on üç yıl boyunca Van'a hâkim olmayı başarabilmişti.³⁹

1831 yılında ise Babîâli Van Muhafızı olan İshak Paşa'yı asi ilan ederek azletmiş onun yerine Timur Paşa'yı atamıştı. İshak Paşa kaçarak, Hakkâri Beyi Nurullah'a sığınmıştı. Erzurum Valisi Esat Paşa, İshak Paşa'nın yakalanıp ya kendisine veya Van Muhafızı Timur Paşa'ya teslim edilmesine dair Nurullah Bey'e hitaben bir emir kaleme almıştı. Buna karşılık Nurullah Bey; kendisinin Abbasilerin soyundan gelmesi ve aşiretler arasında hatırı sayılır biri olması cihetleriyle hanesine sığınanları himayeye mecbur olduğunu ifade edip, Erzurum Valisi'nin emrine karşı çıkmıştı.⁴⁰

Osmanlı-İran İlişkilerinde Hakkâri Beyleri

19. yüzyılın başlarında Sultan III. Selim ve II. Mahmut'un saltanat yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir kaos ortamı hüküm

³⁶ BOA, HAT, 105/4143-A, 1.R.1218, (21 Temmuz 1803).

³⁷ BOA, HAT, 105/4142, 23.Za.1218 (5 Mart 1804).

³⁸ BOA, HAT, 78/3236, 13.Ca.1221 (29 Temmuz 1806).

³⁹ Fatih Gencer, "Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 47, Cilt 29, 2010, (s.197-216.)s.215.

⁴⁰ BOA, HAT, 810/37204-H, 17.Ra.1247, (26 Ağustos 1831).

19.Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler

sürmekteydi. Sürekli yenilgiler ile sonuçlanan büyük savaşlar, bir birini takip edip asla dinmeyen iç isyanlar, İstanbul ile çevresi dışında her tarafta ortaya çıkan ve merkezî hükümeti fiilen tanımayan ayanlar, imparatorluğu büyük bir istikrarsızlığa sürükledi. Bu istikrarsızlıktan şüphesiz Hakkâri yöresi de etkilendi. Otorite boşluğu nedeniyle Hakkâri Beyleri daha bağımsız hareket edip, yurtluk-ocaklıklarına karşı yerine getirmek zorunda oldukları vazifeleri önemsemедiler.⁴¹ Erzurum valilerinin sınır boylarıyla yeterince ilgilenmemesi nedeniyle⁴² Hakkâri Beyi, Erzurum ve Van ile bağıını tamamen koparıp, bölgedeki yetkililere bağlılığını bildirmeyi gerekli görmemeye başladı.⁴³

Merkezi yönetimin zayıflaması bölgede Hakkâri'yi tehdit eden yeni güç odaklarının ortaya çıkmasına yol açtı. Bunlardan biri olan ve Van'ı zorla ele geçiren Van Muhafızı Derviş Paşa, herhangi bir cezaya çarptırılmamış olmasından aldığı cesaretle çevresindeki aşiretleri ve beyleri zorla hükmü altına almaya çalıştı. Derviş Paşa bu tutumuyla Mustafa Bey'i tehdit etmeye başladı, Hizan ve Bohtan beylerini de kendisine düşman etti.⁴⁴

Aynı tarihlerde güneyden Revanduz üzerinden de Hakkâri tehdit edilmekteydi. 1813 yılında Soran Beyliği'nin başına geçen Revanduzlu Mehmet Bey, kısa sürede güçlenerek çevresindeki kabileleri hâkimiyeti altına aldı. Osmanlı valilerinin güçsüzlüğünden de faydalanıp Hakkâri, Baban ve Behdinan'dan bazı bölgeleri de yönetim alanına dâhil etti. Hatta rivayetlere göre o denli güçlenmişti ki Hakkâri Beyini sıradan bir hizmetçisi durumuna düşürmüştü.⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü durumdan faydalanmak isteyen İran'ın Veliâhtı Abbas Mirza Han, 1810 yılından itibaren Hakkâri bölgesine baskı yapıp, Hakkâri Emirliği'nin önemli bir bölümüne İran hâkimiyetini kabul ettirmeyi başardı.⁴⁶ İran'ın ağırlığını hissettirmeye başlamasıyla bölgenin ümerası, ağaları ve söz sahipleri İran'a gidip bağlılıklarını sunmaya başlamışlardı. Bunların sayısının binden fazla olduğu rapor edilmişti. Hakkâri Beyi Mustafa Bey de Van Muhafızı Derviş Paşa'dan

⁴¹ BOA, İ.MSM, 48/1228-6, 1.Ş.1259, (27 Ağustos 1843).

⁴² BOA, HAT, 825/37404-Z, 8.R.1236 (13 Ocak 1821).

⁴³ BOA, HAT, 733/34800, 23.R.1243 (13 Kasım 1827).

⁴⁴ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, XI, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1309, s.5.

⁴⁵ Michael Eppel, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century", *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 2, , March 2008, s.250

⁴⁶ Eppel, agm, s.244.

korktuğu için İranlılara tabi olmuştu.⁴⁷ Anlaşıldığı kadarıyla Mustafa Bey başlangıçta bazen Derviş Paşa'ya bazen de İran'a tabi olmuş gibi görünüp bir müddet bu şekilde siyaset yürütmüştü.⁴⁸ Bu süreçte İranlılar Mustafa Bey'i yanlarına çekmek için her yola başvurmuşlardı. Hem Van hem de Revanduz tarafından sıkıştırıldığını gören Mustafa Bey sonunda bir seçim yapmak zorunda kalmış, Osmanlı Devleti'nin kendisini koruyamayacağını düşününce tercihini İranlılardan yana kullanmıştı.⁴⁹

Bu dönemde İran'ın durumu da pek parlak sayılmazdı. Ancak İranlılar sınır boylarındaki beyler ve aşiret ağalarını adeta hediyeye boğmuşlardı. Onlar vasıtasıyla verdiklerinin birkaç katını da aşiretlerden tahsil ediyorlardı. Bölgedeki önde gelenler bu durumdan son derece hoşnuttu. Çünkü onlar kendi adlarına aşiretlerden bir şey talep edemiyor, ancak söz konusu İran devletinin talebi olunca aşiret mensuplarından istedikleri her şeyi tahsil edebiliyorlardı.⁵⁰

Van Muhafızı Derviş Paşa'nın başına buyruk yönetimi Osmanlı-İran ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemişti. Derviş Paşa muhtemelen kendini güvende hissetmek ve askeri gücünü artırmak için bölgedeki aşiretleri yanına çekmiş ve bunların halkı yağmalamasına göz yummuştu.⁵¹ Mesela İran'a tabi olduğu kabul edilen Sipki Aşireti, İran topraklarından on iki bin kadar küçükbaş hayvanı gasp edip Van'a getirmişti.⁵² Bunun üzerine İranlılar Derviş Paşa'ya elçi gönderip söz konusu aşiretin ve gasp ettiği hayvanların kendilerine teslim edilmesini istemişlerdi.⁵³ Derviş Paşa'nın olumsuz cevap vermesi sonrasında İranlılar 1817 baharında iki koldan Osmanlı topraklarına girmeye başladılar. Revan Serdarı'nın kardeşi Hasan Han, on iki bin askerle Sipki aşiretinin bulunduğu Erciş'e doğru hareket etti ve Erciş Kalesi'ni kuşattı. Abbas Mirza ise, Hakkâri Beyi Mustafa ile birlikte Van'ın güney bölgelerine girip, Mahmudi Kalesi'ni kuşattı.⁵⁴ Mustafa Bey, Derviş Paşa'yı zayıflatmak amacıyla İran askerinin Van'a daha yakın bölgelere sevk edilmesi konusunda Abbas Mirza'yı ikna etti. Bunun üzerine Abbas Mirza, Rahmetullah Han komutasında çok

⁴⁷ BOA, HAT, 452/22393-A, 29.Ş.1232, (4 Temmuz 1817).

⁴⁸ BOA, HAT, 671/32853, 29.Z.1234 (1819).

⁴⁹ BOA, HAT, 825/37404-Z, 8.R.1236 (13 Ocak 1821).

⁵⁰ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, XII, s.7.

⁵¹ BOA, HAT, 451/22363, 19.M.1232 (9 Aralık 1816).

⁵² BOA, HAT, 824/37401-F, 29.Z.1232 (1817).

⁵³ BOA, HAT, 451/22363-B.

⁵⁴ BOA, HAT, 807/37185-I, 29.Z.1232 (1817).

19.Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler

sayıda askeri Vastan ve Havasor üzerine gönderdi.⁵⁵ İran askeri Van'a üç saat mesafeye kadar gelince Van Muhafızı Derviş Paşa askerlerini alıp İranlılar ile üç gün boyunca savaştı ve onları geri püskürtmeyi başardı. İranlılar Erciş Kalesi'ni de kuşattılsa da burada da herhangi bir başarı elde edemediler. Bunun üzerine İran Kaymakamı, Erzurum Valisi Halil Paşa'ya bir mektup yazıp, Derviş Paşa'nın İran Kürtlerini sahiplendiğini ve bunları etrafa musallat ederek antlaşmalara aykırı hareket ettiğini bildirdi. Erzurum Valisi ise durumun tam olarak anlaşılabilmesi için Revan Serdarına bir elçi gönderdi. İranlılar savaşın çıkmasına sebep olarak Derviş Paşa'nın İran Kürtlerini sahiplenmesi olarak gösterdiler. Bunun yanında Hakkâri'nin İran'a ait olduğunu ve savaşın sonlandırılması için Derviş Paşa'nın Hakkâri'ye müdahale etmemesi gerektiğini ifade ettiler.⁵⁶

Hakkâri ile ilgili yukarıdaki talep dikkate alınırca İranlılar Mustafa Bey'in kendilerine tabi olduğunu ve Hakkâri'nin ise İran'ın nüfuz alanı içerisinde bulunduğunu Osmanlılara kabul ettirmeye çalıştıkları görülecektir. Aslında bu dönemde Hakkâri resmen olmasa bile fiilen İranlılara bağlanmıştı. Nitekim yörenin yöneticisi konumunda olan Mustafa Bey, başı sıkıştığı her an Osmanlılardan değil İranlılardan yardım istiyor, Abbas Mirza da Mustafa Beyin yardım talebine olumlu yanıt verip, İran askerini Hakkâri'ye sevk etmekte hiçbir sakınca görmüyordu.⁵⁷

İran ile çatışmalara son vermek isteyen Erzurum Valisi, Revan Serdarı'na haber göndererek, Sipki Aşireti'nin İran'a tabi olduğunu kabul ettiğini bildirdi ve bu aşiretin en kısa sürede geri gönderileceği taahhüdünde bulundu. Erzurum Valisi'nin bu girişimi olumlu sonuç verdi; Revan Serdarı iki devlet arasındaki ilişkilerin dostane olmasını istediğini iletince bölgedeki çatışmalara son verildi.⁵⁸

Son zamanlarda İranlılar ile yaşanan sıkıntıları değerlendiren yetkililer, savaşa Van Muhafızı Derviş Paşa'nın sebep olduğunu, üstelik bölgedeki Osmanlı tebaası olan beylerin Derviş Paşa'nın korkusuyla İranlılara bağlılıklarını sunduklarını anlamışlardı. Bunun üzerine Padişah II. Mahmut,

⁵⁵ BOA, HAT, 824/37401, 27.M.1233 (7 Aralık 1817).

⁵⁶ BOA, HAT, 782/36609, 29.Z.1233 (1817).

⁵⁷ BOA, HAT, 800/37069, 11.R.1233, (18 Şubat 1818).

⁵⁸ Gencer, "Van Muhafızı Derviş Paşa..." s.207.

Van Muhafızı Derviş Paşa'nın cezalandırılması için gereken her türlü tedbirin alınması talimatını verdi.⁵⁹

Osmanlı Devleti tarafından Derviş Paşa'nın üzerine yürümek için hazırlıklar yapılırken yıllarca ihmal edilmiş olan Hakkâri Beyi Mustafa Bey'e de harekâta katılması için emir verildi. Erzurum Valisi tarafından kendisine hilat gönderilen Mustafa Bey bunun üzerine padişahın emrine itaat etmeyi kabul etti.⁶⁰

Derviş Paşa bir yıldan fazla bir süre üzerine gönderilen kuvvetlere karşı direnebildiyse de neticede Van Muhafızlığı'na atanan Sert Mahmut Paşa 13 Haziran 1819'da Van'a girmeyi başardı.⁶¹ Uzun aramalar sonrasında ele geçirdiği Derviş Paşa'yı idam ettikten sonra Van'da devlet otoritesini tesis etti.⁶²

Derviş Paşa isyanı sonlandırıldıktan sonra bölgedeki nüfuzlu Kürt beylerinin askeri gücünden faydalanılması amacıyla Babiâli'ye bir rapor iletilmişti. Buna göre Muş Mutasarrıfı Selim Paşa, Beyazıt Mutasarrıfı Behlül Paşa ve Hakkâri Beyi Mustafa ile yakından ilgilenilmeli ve bunların devlete tam olarak bağlanması sağlanmalıydı. Söz konusu üç Kürt beyi sayıları on binlerle ifade edilen aşiretlere hükmetmekteydiler. Muş, Beyazıt ve Hakkâri bölgelerinden tahminen yüz bin civarında asker çıkarılması mümkündü. Eğer Kürt beyleri devlete sadık olur ve bölge valileri ile uyum içerisinde hareket ederlerse, Erzurum ve Van kalelerinin muhafazasına memur vezirlerin askeri gücü artırılmış olurdu. Böylece acil durumlarda merkezden asker sevk edilinceye kadar Kürt güçleriyle bölgede asayişin sağlanması mümkün hale gelebilirdi.⁶³

1821-1823 Osmanlı-İran Savaşlarında Hakkâri

Derviş Paşa isyanı sonlandırıldıktan sonra bile sınır boylarında Osmanlılar ağırlığını hissettirememişti. Sert Mahmut Paşa'nın nüfuzu Van kalesiyle sınırlı kalmış, eyaletin önemli bir kısmına hâkim olunamamıştı. Erzurum Valisi Hüsrev Paşa'nın haznedarı bölge ile ilgili kaleme aldığı yazısında bu durumu şu ifadelerle dile getirmişti⁶⁴:

⁵⁹ BOA, HAT, 797/36957, 29.Z.1233, (1818).

⁶⁰ BOA, HAT, 671/32853, 29.Z.1234 (1818).

⁶¹ BOA, HAT, 750/35443, 2.L.1234 (25 Temmuz 1819).

⁶² BOA, HAT, 1227/47927, 29.Z.1234 (1819).

⁶³ BOA, HAT, 1227/47925-E, 19.Ra.1234, (16 Ocak 1819).

⁶⁴ BOA, HAT, 782/36596-A, 29.Z.1234 (1819).

19.Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler

“...*Van Muhafızı Devletlü Mahmud Paşa bendeleri mahrûse-i Van’ı teşriflerinde hasbe’l-me’mûriye külliyyetlü asker ile varmış ve Van Kal’ası gâilesi bertaraf olduktan sonra idârey-i umûr-ı memlekete himmet buyurmuş ise de Van havalisine ve Hakkâri ülkesinden dâhil-i eyalet-i Van olan mahallere nüfûzu cârî olmayub... idare-i umûr-ı devletleri ancak derûn-ı kal’ay-ı Van ve civarı kurâsından ibaret olduğundan...*“

Mevcut otorite boşluğundan faydalanmak ve Hakkâri’yi kesin olarak İran’a bağlamak isteyen Abbas Mirza, 1820 yılında ordusunu tekrar Hakkâri bölgesine sevk etti. Bu sıralarda ortaya çıkan Yunan isyanı da Abbas Mirza’nın işini oldukça kolaylaştırmaktaydı. Zira Osmanlılar bütün güçleriyle isyanı bastırmaya çalıştıklarından doğuda yeni bir savaşı göze alamazlardı.⁶⁵

İranlılar Van’a on iki saat mesafede bulunan Cari Kalesi’ni kuşatmaya başladılar. Kalede bulunan Zakeriyya Bey ve Albak Kalesi Beyi İbrahim bu durumu derhal Van Muhafızına bildirdiler. İranlılara göre eğer Cari Kalesi ele geçirilirse bütün Kürdistan Şah’ın otoritesine boyun eğecekti.⁶⁶ İranlıların saldırılarını öğrenen Sert Mahmut Paşa hemen kethüdası olan İsmail Bey’i Hakkâri’ye gönderdi.⁶⁷

Hakkâri Bey’i Mustafa ve Hassa silahşorlarından Vanlı Osman Bey’in ifadelerine göre İranlılar 1820 yılında iki defa Cari, Deyri kaleleriyle Albak manastırına saldırmışlardı. Buraları az sayıda asker müdafaaya mecbur kalmış ve Van muhafızından da zamanında yardım gelmediği için söz konusu yerleri İranlılar işgal etmişti. Sert Mahmut Paşa kethüdasını iki yüz süvari ile göndermişse de İranlılar ele geçirdikleri yerlere çok sayıda asker yerleştirdiklerinden kethüda başarılı olamadan Van’a geri dönmek zorunda kalmıştı. Mustafa Bey de çaresiz Hakkâri’ye çekilmişti.⁶⁸ Cevdet Tarihi ve Şanizade Tarihi’nde ifade edildiğine göre söz konusu kalelerin düşmesinin sebebi Mustafa Bey’in İranlılara tabi olmasıydı.⁶⁹ Dönemin yetkilileri de Mustafa Bey’in ihmali nedeniyle İranlıların Hakkâri’ye sarktıklarını düşünmekteydiler. Erzurum Valisi Hüsrev Paşa’nın, Mustafa Bey’e hitaben kaleme almış olduğu 8 Ocak 1821 tarihli mektubunda; Hakkâri sancağının zamanında Mustafa Bey’in atalarına İranlılara karşı bölgeyi savunmaları için

⁶⁵ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, XII, s.4.

⁶⁶ BOA, HAT, 826/37441, 9.S.1236 (16 Kasım 1820).

⁶⁷ Şâni-Zâde Mehmed Atâullah Efendi, Şâni-Zâde Târîhi, II, (Haz. Ziya Yılmaz), Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2008, s.1015.

⁶⁸ BOA, HAT, 826/37444-A, 25.Ş.1236 (28 Mayıs 1821).

⁶⁹ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, XII, s.6; Şâni-Zâde Mehmed Atâullah Efendi, a.g.e., s.1016.

verildiğini hatırlatarak, söz konusu kalelerin düşmesi karşısında Mustafa Bey'in neden kayıtsız kaldığını sormuştu.⁷⁰ 13 Ocak tarihinde Hakkâri müftüsüne yazdığı mektupta ise; Hakkâri beylerinin Sultan Süleyman'ın devrinden bu yana devletin nimetlerinden faydalandıklarını belirtip, müftüden Mustafa Bey'e nasihat etmesini istemişti.⁷¹

Aslında Hüsrev Paşa'nın amacı Mustafa Bey'i Erzurum'a getirtmekti. Çünkü yurtluk-ocaklık statüsünde bulunan sancak beylerinin ilk önce bağlı oldukları eyalet valilerine gidip onlara itaatlerini bildirmeleri gerekiyordu. Valiler de söz konusu kişilere hilat giydirdikten sonra onların otoriteleri devlet nezdinde meşru sayılıyordu. Hüsrev Paşa'ya göre bu usul ihmal edildiği için bölgedeki Kürt beyleri İranlılara meyletmeye başlamışlardı. Eğer Mustafa Bey Erzurum'a gelir ve kendisine hilat giydirilirse hem hangi devlete hizmet etmesi gerektiği ona hatırlatılmış, hem de bu bölgenin resmen Osmanlı Devleti'ne ait olduğu İranlılara gösterilmiş olurdu.⁷² Hüsrev Paşa bu amaçla Van Muhafızı'na bir talimat gönderip, ondan Hakkâri beyi ile yakından ilgilenmesini ve Mustafa Bey'in İranlılarla ilişkiye girmesini engellemesini istemişti. Sert Mahmut Paşa, Erzurum Valisinin talimatı sonrasında kaleme aldığı yazısında; Mustafa Bey'in Osmanlılara sadık olmasının tek yolunun ona mirmiranlık rütbesi verilmesi olduğunu bildirdi.⁷³

Mustafa Bey'i İranlılardan koparmak isteyen Osmanlı yönetimi, bir yandan da Hakkâri'nin Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğunu ispata çalışıyordu. Bu amaçla kayıtları inceleyen yetkililer Hakkâri'nin ne zaman Osmanlı yönetimine girdiğini belirlemeye gayret ediyorlardı. Ancak anlaşıldığı kadarıyla Hakkâri ile ilgili devlet arşivindeki kayıtların bulunmasında güçlük çekilmekteydi. Yetkililerin konu ile ilgili buldukları en eski kayıt 1103 (1691-1692) tarihine aitti. Bu evrakta; Hakkâri Hükümeti'nin *ber-vech-i ocaklık* İzzettin Beyzade İbrahim Bey'e tevcih edildiğinden bahsedilmekteydi.⁷⁴

İranlılar her ne kadar sınır ihlalleri yapmışlarsa da Babîâli savaşmak istemedi, bunun yerine bölgenin savunulması için bir takım tedbirler almakla yetindi. Buna karşılık İranlılar ise sınır boyundaki aşiretleri Osmanlı mülküne saldırtmakta ve Osmanlı yetkililerinin konu ile ilgili şikâyetlerini de kendilerinin eşkıyalık olaylarına rızaları olmadığı yönünde bir takım beyanlarla

⁷⁰ BOA, HAT, 825/37404-E, 3.R.1236 (8 Ocak 1821).

⁷¹ BOA, HAT, 825/37404-C, 8.R.1236 (13 Ocak 1821).

⁷² BOA, HAT, 825/37404-Z, 8.R.1236 (13 Ocak 1821).

⁷³ BOA, HAT, 817/37302-Z, 29.Z.1236 (1821).

⁷⁴ BOA, HAT, 820/37372, 25.R.1236 (30 Ocak 1821).

geçistirmektedirler. Ayrıca Osmanlıların yakınmalarını engellemek için her seferinde İranlı hacıların seyahat esnasında çektikleri sıkıntıları dillendirmektedirler. Rum isyanının daha da yayıldığını gören İranlılar kendilerine bağlı aşiretlerin Osmanlılar tarafından sahiplenildiğini ve İranlı hacıların çektikleri sıkıntıları bahane ederek Osmanlı Devleti'ne savaş açtılar. Abbas Mirza'nın emriyle 10 Eylül 1821'de Osmanlı topraklarına giren Hasan Han Toprakkale'yi istila etti. Abbas Mirza ise aynı tarihlerde Beyazıt'ı savaşmadan ele geçirip Erzurum'a doğru harekete geçti.⁷⁵ Beyazıt hanedanından sabık Beyazıt Mutasarrıfı Behlül Paşa adamlarıyla birlikte Abbas Mirza'ya tabi oldu. Kısa süre sonra Eleşkirt İranlıların eline geçti ve bunun üzerine Muş Mutasarrıfı Selim Paşa da İranlılara bağlılığını bildirdi. Bu da yetmezmiş gibi Erciş Kalesi savaşmadan İranlılara teslim edildi. Sultan II. Mahmut'un bu kötü gidişattan haberi olunca bölge ahalisinin bu kadar kısa sürede İranlılara tabi olmasına hayret etti ve şaşkınlığını şu cümlelerle dile getirdi:⁷⁶ *“Sübhanallah Devlet-i Aliyyemizin nân u nimetiyle perverde olanlarda devlet gayreti şöyle dursun din gayreti dahi kalmamışki a'dâya mukâbele suretini tutmayub geldiği mahaller tâbi'oluyorlar. Bunun incâmını mülâhaza idüb bir çaresi ne ise ifâ eyleyesiz. İranlû civarlarını harâb idiyor, Erzurum ahali valileri ve müftileriyle uğraşıyorlar böyle böyle zâhir bütûn memâlik İranlûya tâbi' olacak, Fa'tebiru ya ulü'l-elbab (Bundan ibret alın ey akıl sahipleri)”*.

Söz konusu bölgelerin savaşmadan ele geçirilmesi İran saldırılarını durdurmakla görevli Çeçenzade Hasan Paşa'nın askerinin dağılmasına sebep oldu. Hasan Paşa ve Toprakkale'de toplanmakta olan Osmanlı ordusu geri çekildi.⁷⁷ Bu sırada Hakkâri'ye bağlı Çehrik Kalesi'ne Samsun Han komutasında on beş bin kadar İran askeri sevk edildi. Hakkâri Beyi'nin akrabası Yahya Bey'in yurtluk-ocaklığı olan bu bölge kısa süre içerisinde İranlıların eline geçti.⁷⁸

Kış bastırınca Abbas Mirza Tebriz'e çekildi. Bu esnada Erzurum Valiliği ve Şark Seraskerliğine Aralık 1821'de Mehmet Emin Rauf Paşa atandı. 1822

⁷⁵ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, XII, s.9-10.

⁷⁶ BOA, HAT, 816/37294 16.Ra.1237 (11 Aralık 1821).

⁷⁷ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, XII, s.11.

⁷⁸ Yahya Bey kalesini kaybettiyse de aslında bu olay onun talihini değiştirecek bazı gelişmelere de sebep olacaktı. Yahya Bey bu tarihten sonra kız kardeşiyle Tebriz'e gitti. Orada Abbas Mirza, 1834'te İran tahtına oturacak olan oğlu Muhammet Mirza'yı Yahya Bey'in kız kardeşiyle evlendirdi. İlerleyen yıllarda eniştesi İran Şahı olunca, Yahya Bey de Urmiye Han'ı olacaktı. Derviş Paşa, *age*, s.112-113.

yılında da çatışmalar devam etti. İranlılar yine üç koldan Osmanlı topraklarına girdiler.⁷⁹ Abbas Mirza Van Kalesi'ni ele geçirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. İranlılar Van'a bağlı 21 köyü yağmaladı ve Erciş'e bağlı köylerde bulunan hayvanları sahipleriyle birlikte İran'a gönderdi.⁸⁰ Van Muhafızı Sert Mahmut Paşa intikam almak için Ertoşi Aşireti Ağası Osman ile Mahmudi Beyi'nin yanına bir miktar asker vererek İran topraklarına sevk etti. Osmanlı kuvvetleri İran'a bağlı Salmas'a girerek kendilerine karşı koyanları bertaraf ettikten sonra şehri yağmaladılar.⁸¹

1822 yılı sonunda Şark Seraskeri Rauf Paşa İstanbul'dan acilen yardım gönderilmesini istedi. Zamanında yardım gönderilmezse savaşın sonucunun Osmanlı Devleti açısından son derece vahim olacağı uyarısında bulundu.⁸² Abbas Mirza 1823 Nisan'ında tekrar harekete geçti. Bu sırada Osmanlı kuvvetlerinin komutanı olan Celalettin Paşa Toprakkale'yi kuşatmaktaydı. Celalettin Paşa Abbas Mirza'nın ilerleyişini durdurmayı başardı. Ancak İranlılar Osmanlı ve İran aşiretlerinin tamamını savaş meydanına sürünce Celalettin Paşa hezimete uğradı. Celalettin Paşa'nın maiyetinde yer alan Muş Mutasarrıfı Selim Paşa komutasında binlerce süvari olduğu halde Osmanlı ordusunun bozulmasını izlemekle yetindi.⁸³ Ancak bu esnada Abbas Mirza'nın ordusunda baş gösteren büyük kolera salgını Osmanlı Devletinin işini kolaylaştırdı. Ordusu hastalıktan hızla eriyen Abbas Mirza geri çekilip barış istemek zorunda kaldı.⁸⁴ İranlılarla 21 Temmuz 1823'te Erzurum'da imzalanan antlaşmaya göre sınırlar daha önceki antlaşmalarda belirlenen şekilde olacaktı. Yani İranlılar savaş esnasında ele geçirdikleri bölgeleri iade edeceklerdi.⁸⁵ Ancak İranlılar Hakkâri bölgesinin kendilerine ait olduğunu ve yurtluk-ocaklık statüsünde bulunan arazilerin zamanında beyleri tarafından kendilerine satıldığını iddia ederek, işgal etmiş oldukları toprakları boşaltmaya yanaşmadılar.⁸⁶

Anlaşıldığı kadarıyla savaş esnasında Hakkâri Bey'i Mustafa azledilmişti. Sebebi tam olarak anlaşılmasa da muhtemelen İranlıların Hakkâri bölgesinde

⁷⁹ BOA, HAT, 766/36124, 17.Ra.1238 (2 Aralık 1822).

⁸⁰ BOA, HAT, 766/36124-C, 5.Ra.1238 (7 Kasım 1822).

⁸¹ BOA, HAT, 791/36817-E, 1.Z.1237 (19 Ağustos 1822)

⁸² BOA, HAT, 771/36180-A, 21.Ra.1238, (6 Aralık 1822).

⁸³ Selim Paşa'nın İranlılarla birlikte hareket etmesini Osmanlı yetkilileri unutmadı. Yaklaşık beş yıl sonra Galip Paşa'nın Erzurum Valisi olduğu esnada Selim Paşa yakalandı ve Erzurum'da idam edildi. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, XII, s.12.

⁸⁴ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, XII, s.11-12.

⁸⁵ *Muâhedât Mecbûası*, III, TTK, Ankara 2008, s.1.

⁸⁶ BOA, HAT, 812/37250/K, 29.Z.1241 (1825).

bazı kaleleri ele geçirmesinde yetkililer Mustafa Bey'in en azından ihmali olduğunu düşünmüşlerdi. Zaten Mustafa Bey de yetkilileri haklı çıkaracak davranışlarda bulunmuş ve İran'a iltica etmişti.⁸⁷ Onun yerine atanan Nasırhan Bey ahalinin İranlılara tabi olması nedeniyle Hakkâri'de tutunamamış, ailesiyle birlikte Van'a Sert Mahmut Paşa'nın yanına gitmişti.⁸⁸

Nasırhan Bey Hakkâri Beyi olduktan kısa bir süre sonra vefat etmiş, yetkililer Mustafa Bey'i ikinci kez Hakkâri Beyliği'ne atamışlardı. Mustafa Bey de 1825 yılında vefat edince Hakkâri halkı, İshak Bey'in beyliğe layık olduğunu yetkililere iletiler. Van Muhafızı Süleyman Paşa'nın yaptığı tahkikatta İshak Bey ile ilgili müsbet sonuç çıktı. Hakkâri müftüsü de ahali ile aynı fikri paylaşınca Erzurum Valisi Hakkâri Beyliği için İstanbul'a İshak Bey'i önerdi. İstanbul'daki yetkililerden de olumlu cevap alınca Van Muhafızı Süleyman Paşa tarafından İshak Bey'e kürk gönderilerek beyliğe atandı.⁸⁹ İshak Bey, kürkü getiren görevliye Van Muhafızı Süleyman Paşa'ya iletmesi için şu mesajı gönderdi⁹⁰: “*Daima Muhâfız Paşa hazretleri gerek külliyetlü zehâyir ve cebhâne ve gerek akçe ve mühimmât-ı sâire ile bize imdâd ve iâne eyler ise kendülerine hüsn-i hizmet olunur, bu suret olmaz ise bizim memleketimiz taşağrı mahal olduğundan zehâyire müzayakamız derkâr olmağla beherhal İrânlûya ser-fürû olarak müti' olunacağı aşikârdır*”. Aslında İshak Bey'in ifadesi tehditten çok bir zorunluluğu dile getirmekte ve aynı zamanda Hakkârililerin neden bazı zamanlar İranlılara tabi olduğunu da açıklamaktadır. Zira Hakkâri'de yeterli miktarda tarım arazisi olmadığından gıda sıkıntısı yaşanmakta ve doğal olarak ahali ihtiyaçlarını kim karşılıyorsa ona tabi olmaktaydı. Ayrıca güvenlik endişeleri bulunan Hakkâri beyleri kendilerini kimin koruyacağını düşünüyorlarsa ona bağlanmaktaydılar.

Süleyman Paşa bu ifadeleri duyunca İshak Bey'e güvenilemeyeceğini Erzurum Valisi Galip Paşa'ya bildirdi. Ancak Galip Paşa Hakkâri Beyinin mesajı ile ilgili farklı düşüncelere sahipti. Ona göre İranlıların Hakkâri'ye musallat olmalarının en önemli sebebi uzun yıllar boyunca Van muhafızlarının Hakkâri beylerini ihmal etmesiydi. Galip Paşa İshak Bey'in gözetilmek istediğini, kendisine sahip çıkılmazsa Hakkâri ahalsinin İranlılara tabi olacağı

⁸⁷ BOA, HAT, 808/37198-E, 7.R.1241 (19 Kasım 1825).

⁸⁸ BOA, HAT, 794/36859-C, 19.M.1238, (6 Ekim 1822).

⁸⁹ BOA, HAT, 808/37198-A, 29.Ra.1241 (11 Kasım 1825).

⁹⁰ BOA, HAT, 812/ 37250-H, 15.S.1241, (29 Eylül 1825).

konusunda uyarılarda bulunduğunu düşünmekteydi.⁹¹ Yine de her türlü ihtimali dikkate alan Galip Paşa, Nasırhan Bey'in Hakkâri'de cesur ve babası gibi İran'dan nefret eden Süleyman Bey adında bir oğlu olduğunu, onun da beyliğe geçirilebileceğini söyledi. Sonra da Van Muhafızı'na verdiği talimatta; bahse konu olan iki bey ile ilgili tahkikat yapıp, hangisinin Hakkâri Beyliği için en uygun aday olduğunun kendisine bildirilmesini istedi.⁹² Sonuçta İshak Bey'in görevine devam etmesine karar verildi ve konu ile ilgili Van Muhafızı Süleyman Paşa bilgilendirildi.⁹³ Ancak İshak Bey Hakkâri Sancağı'nın başına geçtikten birkaç ay sonra hayatını kaybetti. Onun yerine 1825 yılının sonu veya 1826 yılı başında Mustafa Bey'in torunu Nurullah Bey atandı.⁹⁴

Hakkâri'nin İşgal Edilmiş Bölgelerini Geri Alma Çabaları

1820-1823 yılları arasında İranlılar Hakkâri bölgesinde birçok yeri işgal etmişlerdi. Mesela Hakkâri beylerinin akrabasından Mehmet Bey'in yurtluk-ocaklığı olan Deyrik nahiyesi, Kerdivan nahiyesi⁹⁵ ve yurtluk-ocaklık statüsünde bulunan Huder Nahiyesi bu tarihlerden sonra İranlıların eline geçmişti.⁹⁶ Yine Başkılan, Dirik, Bizan, Divan, Eşkidan, Dir, Lorikan, Adca, Çehrik, Bazdikan, Abga, Karasovan, Kotur ve Sadmanis kaleleri de İranlıların işgali altındaydı.⁹⁷ Ayrıca çıkarılması oldukça kolay, az bulunur ve geliri yüksek bir maden olan zırnık madeni de İranlıların elindeydi.⁹⁸

1826 yılında Rus-İran savaşının başlamasıyla söz konusu bölgelerin Rusların eline geçme ihtimali bulunuyordu. Bu nedenle Erzurum Valisi Galip Paşa hemen İranlı yetkililerle müzakerelere girişip işgal altındaki toprakları teslim almaya çalıştı.⁹⁹ Yürütülen müzakereler esnasında yetkililer yine Hakkâri'nin devlet arşivindeki kayıtlarına bakmışlar, son olarak Tahvil Kalemi'nde 1150 (1737-1738) tarihli *hükümet-i Hakkâri* kaydıyla berat verildiğini görmüşlerdi. Galip Paşa, yoğun çabaları sonrasında Hakkâri'nin işgal

⁹¹ BOA, HAT, 812/37250-K, 29.Z.1241 (1825).

⁹² BOA, HAT, 808/37198-A, 29.Ra.1241 (11 Kasım 1825).

⁹³ BOA, HAT, 808/37198-E, 7.R.1241 (19 Kasım 1825).

⁹⁴ Ömer Toraman, *Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarında Uygulanması (1839-1864)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2010, s.125.

⁹⁵ Derviş Paşa, *age*, s.113-114.

⁹⁶ Derviş Paşa, *age*, s.116.

⁹⁷ BOA, HAT, 808/37198-K, 29.Z.1241 (1825).

⁹⁸ BOA, HAT, 770/36176-B, 17.B.1242 (16 Mart 1827).

⁹⁹ BOA, HAT, 772/36215, 3.Ca.1242 (3 Aralık 1826).

altındaki bölgelerinin Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu İranlılara kabul ettirmişti. Ancak buna rağmen İranlılar hediye adı altında bir miktar para verilmediği müddetçe söz konusu bölgeleri boşaltmaya yanaşmıyorlardı. Galip Paşa istenilen miktarı vermeye razı olmadıysa da bu esnada Rusların iki kol halinde Tebriz ve Revan'a doğru ilerlemeleri paşanın yumuşamasına sebep oldu. Eğer bu bölgeler Rusların eline geçerse buraların bir daha geri alınması mümkün olmayabilirdi. Bu nedenle Galip Paşa, topraklara karşılık Abbas Mirza'ya 200.000 kuruş ve 500 batman nuhas, Revan Serdarı'na 15.000 bin kuruş, müzakereleri yürüten Hasan Ağa'ya 17.500 kuruş ve son olarak yine müzakerelerde katkısı olan Zeynelabidin'e 5.000 kuruş verilmesine razı oldu. Daha sonra da Van Muhafızı ile Hakkâri ve Hoşap Beylerini de durumdan haberdar edip, vakit geçirilmeden İranlıların elinde bulunan kalelere el koymalarını istedi. Galip Paşa, zırnık madenini Hakkâri Bey'ine kaptırmak istemediğinden, yurtluk-ocaklığımızdır, laflarına bakılmadan söz konusu madene Van Muhafızı tarafından el konulması talimatını verdi. Ne de olsa Hakkâri Beyi madenin yıllardır İranlıların elinde olmasına ses çıkarmamıştı. Babıâli, Erzurum Valisi'nin meseleyi bu şekilde çözmesinden memnun olmuştu. Yetkililer tekrar tartışmalı bölge haline gelmemesi için Hakkâri'nin Defterhâne-i Amire'deki ilgili deftere kaydedilmesine karar verdiler. Bu amaçla prosedürler gereği Hakkâri Beyi'nin atanması için Galip Paşa'nın durumu İstanbul'a arz etmesini istediler. Böylece diğer yurtluk-ocaklıklar gibi Hakkâri'nin de beratı hazırlanıp devlet kayıtlarına geçirilecekti. Bunun yanında senelik 500-600 kese gelir getirdiği tahmin edilen zırnık madeni de yetkililerin dikkatini çekmişti. Madenin gelirinin yeni kurulmuş olan Mansure Ordusu'nun masraflarının karşılanması için kullanılmasına karar verildi.¹⁰⁰

Babıâli'ye göre Hakkâri'nin tartışmalı arazi konumuna gelmesinin en önemli sebebi; Hakkâri beylerinin atanmasıyla ilgili eski usulün terk edilmesiydi. Önceleri söz konusu beyler Erzurum Valilerinin arzı ve İstanbul'un onayından sonra beratı verilerek göreve başlatılırdı. Son zamanlarda ise doğrudan Van Muhafızlarınca belirlenen kişi Hakkâri beyi olmaya başlamış, üstelik Van muhafızları Hakkâri beyleri ile yeterince ilgilenmemiş, onları koruyamamışlardı. Bunun yanında konu ile ilgili İstanbul'a yeterli bilgi gelmediği için Babıâli Hakkâri beyinin kim olduğunu dahi bilmediği zamanlar olmuştu. Bundan sonraki atamalarda Van Muhafızlarının arzı, Erzurum

¹⁰⁰ BOA, HAT, 770/36176, 17.B.1242 (16 Mart 1827).

valilerinin konu ile ilgili yazısı İstanbul'a ulaştıktan sonra, merkezi hükümetçe uygun görülen kişi Hakkâri Beyliğine atanacaktı.¹⁰¹

Erzurum Valisi Galip Paşa Hakkâri'deki kalelerin teslim alınması için İççukadarı Ahmet Ağa'yı görevlendirdi.¹⁰² Van Muhafızı İshak Paşa'ya da bir talimat gönderip bir an evvel zırnık madenine el koymasını ve İranlıların boşalttığı kaleleri teslim almasını istedi. Ahmet Ağa, Hakkâri'ye gidip kaleleri teslim aldıktan sonra İshak Paşa'ya haber gönderip kalelere yerleştirilmesi için yeterli sayıda asker sevk etmesini haber verdi. Ancak Ahmet Ağa dokuz gün beklediği halde İshak Paşa tarafından tek bir kişi bile gönderilmemişti. Bu esnada Hakkâri Beyi Nurullah adamlarıyla gelip kalelerin kendisine teslim edilmesini istedi. Çaresiz kalan Ahmet Ağa mecburen Nurullah Bey'in isteğini yerine getirip, Erzurum'a döndü.¹⁰³ Böylece hem zırnık madeni, hem de Başkılan, Pizan, Dirik, Erci, Çehrik, Nurikan kaleleri Nurullah Bey'in eline geçti.¹⁰⁴

1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi başlayıp Rus askeri Beyazıt'ı işgal edince, dönemin Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Salih Paşa Hakkâri'nin iyi muhafaza edilmesi şartıyla zırnık madeni ve kalelerin Nurullah Bey'e bahşedildiğine dair buyruldu gönderdi.¹⁰⁵ Buna rağmen Nurullah Beyin Rusya ile savaşta Osmanlı Devleti'ne herhangi bir yardımı dokunmadığı gibi¹⁰⁶ Erzurum ve Van ile de bağlarını koparıp tamamen bağımsız hareket etmeye başladı.¹⁰⁷

Babiâli, Rusya ile savaşa son verildikten sonra Erzurum Valisi Esat Paşa'ya zırnık madeninin Nurullah Bey'in elinden alınması ve madenin doğrudan kendi gözetimi altında işletilmesi için talimat gönderdi. Bunun üzerine Esat Paşa kâtiplerinden Abdülhalim Efendi'yi Nurullah Bey'e gönderdi. Hakkâri beyi madeni elden çıkarmak istemediği için Abdülhalim Efendi Erzurum'a eli boş döndü. Bunun üzerine Esat Paşa kaleme aldığı yazıda; bütün Kürt beylerinin kendi istedikleri gibi hareket etmeye alıştıklarından onların cezalandırılmadan yola getirilmesinin mümkün olmadığını Babiâli'ye ilettiler. Bunun yanında Kürt beylerinin yönetimden uzaklaştırılmasını ve mülklerine devlet tarafından el konulmasını belki de ilk defa İstanbul'a öneren kişi oldu.

¹⁰¹ BOA, C.DH, 20/983.29.Z.1255 (26 Mayıs 1832).

¹⁰² BOA, HAT, 801/37091, 1.Za.1241 (7 Haziran 1826)

¹⁰³ BOA, HAT, 810/37204-G, 19.M.1247 (30 Haziran 1831).

¹⁰⁴ BOA, HAT, 810/37204-I, 29/Z/1247 (1832).

¹⁰⁵ BOA, HAT, 810/37204-M, 21.Za.1246 (3 Mayıs 1831).

¹⁰⁶ Eppel, agm, s.247.

¹⁰⁷ BOA, HAT, 733/34800, 23.R.1243 (13 Kasım 1827).

Ona göre eğer önerisi hayata geçirilirse devletin hazinesine muazzam miktarda para akacak, aynı zamanda Mansure Ordusu için çok sayıda asker toplanması mümkün olacaktı.¹⁰⁸

Sonuç

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Hakkâri'nin hükümet sancağı statüsü devam ettiğinden bölgede Osmanlı yönetiminin ağırlığı pek de hissedilmemekteydi. Kanunlara göre Hakkâri yöneticilerinin aynı aileden olması gerekiyordu. Bunun içindir ki Mustafa Bey'den sonra oğulları Nasırhan Bey ve İshak Bey başa geçmiş, son olarak da torunu Nurullah Bey Hakkâri'nin beyi olmuştur.

Tespitlerimize göre bu dönemde Hakkâri Beyleri Osmanlı yönetimine vergi vermemekteydiler. Bölgede elde edilen gelirlerin tamamı Hakkâri beylerine aitti. Ancak merkezi yönetimin bahşettiği idari ve ekonomik ayrıcalıklara karşılık Hakkâri beyleri yapmaları gereken hizmetleri de yerine getirmiyorlar, hatta çoğu zaman Osmanlı Devleti'nin düşmanı olarak tanımlanabilecek İran Devleti ile işbirliği yapıyorlardı.

Beylerin Babîâli'nin beklentisi doğrultusunda hareket etmemelerinin en önemli sebebi ise Osmanlı Devleti'nin gücünü yitirmesi ve İran'ın bölgedeki otorite boşluğunu doldurmaya çalışmasıydı. Bunun yanında Osmanlı yönetiminin bölgedeki en önemli temsilcileri olan Erzurum valileri ve Van muhafızlarının ihmalleri de beylerin merkezden bağımsız hareket etmelerine sebep olmuştu. Yetkililer bir takım tedbirler almaya çalışmışlarsa da yine de Hakkâri'de istenilen düzeyde devlet otoritesini tesis edememişlerdi.

Hakkâri beylerinin bahse konu olan davranışları dikkate alınırsa, Osmanlı yöneticilerinin 16. yüzyılda tesis etmiş oldukları idari düzenin, yani yurtluk-ocaklık sisteminin, tamamen işlevini yitirerek işe yaramaz bir hale geldiği görülecektir. Bu nedenle 1830'lu yıllardan itibaren bu sisteme son verilerek Kürt beylerinin görevlerinden uzaklaştırılmaları düşüncesi yaygınlık kazanmaya başlamıştı. Kanaatimizce bu fikri ilk ortaya atan Erzurum Valisi Esat Paşa'ydı. Esat Paşa bölgede yurtluk-ocaklık sahibi olan yüzlerce kişinin aslında devletin sırtında bir kambur olduğunu fark etmiş ve bu sisteme son verilmesini Babîâli'ye rapor etmişti. İlerleyen yıllarda Esat Paşa'nın bu önerisi Babîâli'nin bölge ile ilgili temel politikası haline gelecek, Kürt beylerinin bölgeden uzaklaştırılmaları sürecinde devlete epey hizmet edecek olan Esat Paşa'da Kürdistan Eyaleti'nin ilk valisi olacaktı.

¹⁰⁸ BOA, HAT, 794/36840-C, 25.Z.1247 (1832).

KAYNAKÇA

1-BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)*

A.MKT, Sadaret Mektubî Kalemi

C.DH, Cevdet Dâhiliye

HAT, Hatt-ı Hümayun

İ.MVL, İrade Meclis-i Vâlâ

İ.MSM, İrade Mesâil-i Mühimme

2-Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

Ayni Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan*, (Haz. M. Tayyib Gökbilgin), Enderun Yayınları, İstanbul 1979.

Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet, XI- XII*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1309.

Derviş Paşa, *Tâhdîd-i Hudûd-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Lâyihası*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1286.

EPPEL, Michael, “The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan During the First Half of the Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 2, , March 2008, s.237 – 258.

GENCER, Fatih, “Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 49, 2011, s.75-96.

_____, “Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 47, Cilt 29, 2010, s.197-216.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s.71-102.

GÜNDOĞAN, Nilay Özok, “Ruling the Periphery, Governing the Land The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-1870”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. 34, No.1, 2014, s.160-175.

KILIÇ, Orhan, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, Sayı 10, Ankara 1999, s.119-137.

KODAMAN Bayram, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara 1986.

* Belgelerin künyeleri metin içerisinde gösterilmiştir.

19.Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler

MCDOWALL, David, “Kürt Sorunu: Tarihsel Bir Bakış”, *Kürtler*, Ed. Philip G. Kreyenbroek-Stefan Sperl, (Çev. Yavuz Alagon), Cep Kitapları, İstanbul 1992, s.14-37.

Muâhedât Mecmûası, III, TTK, Ankara 2008.

ÖZ, Mehmet, “XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme”, *IXth International Congress Of Economic And Social History Of Turkey*, T.T.K., Dubrovnik 2002, s.31-54.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukuki ve Mâli Müeyyede ve Mükellefiyetleri, Hazırlayan Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.

Şâni-Zâde Mehmed Atâullah Efendi, Şâni-Zâde Târîhi, *II*, (Haz. Ziya Yılmaz), Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2008.

Şerefhan Bitlisi, *Şerefname, I*, (Çev. Abdullah Yegin), Nûbihar, İstanbul 2014.

The Missionary Herald, Reports From Northern Iraq 1833-1870, I, (Ed. Kamal Salibi-Yusuf K. Khoury), Royal İnstitute For Inter-Faith Studies, Amman 1997.

TORAMAN, Ömer, *Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarında Uygulanması (1839-1864)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2010.

TURAN, Şerafettin, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı”, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Erzurum 1963, s.201-232.

ÜNAL, Mehmet Ali, “Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı” *Osmanlı*, 6. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.111-121.